

Tone Partljič

## SPRAVA PO SLOVENSKO

**S**veda se zavedam, da nisem ravno primeren človek za pisanje o slovenski narodni spravi. Sem sicer, kot se reče, človek peresa, vendar bolj znan kot komediograf, mladinski pisatelj in v zadnjem času romanopisec, ne pa publicist ali zgodovinar ali družboslovec. Zato bo moj pogled predvsem oseben in »literaren«. Seveda me slovenska sprava zanima, saj sem kot Slovenec usodno ujet vanjo in je nekako usodna tudi zame, ki sem majhen delček nacionalnega občestva. Lahko sicer meditiram o problemih slovenske sprave, vsekakor pa fenomena ne zmorem celovito ali primerjalno analizirati in dovolj kvalitetno razložiti. Sprava navsezadnje ni le slovenski problem. Ne vem, kakšna naj bi bila recimo sprava med Palestinci in Judi, Ukrajinci in Rusi, Avstralci in aborigini, Američani in domorodci; težko razsojam tudi o bližnjih dilemah mogoče ali nemogoče sprave Novomeščanov in okoličanov z Romi ali med Srbi in Hrvati ...

Slovenski Pravopis omenja dve spravi – sosedsko in narodno, Slovar slovenskega knjižnega jezika pa pravi, da je sprava »dejstvo, če se kdo spravi s kom«, omenja pa še *roko sprave*, v religiji pa da poznajo *zakrament sprave*.

Spoštovani gospod urednik Božidar Jezernik, ki me je povabil k sodelovanju, je gotovo imel v mislih slovensko narodno spravo, ki išče svoje bistvo, argumente, dejanja, priznanja in opravičevanja v zvezi s tako imenovano bratomorno vojno med drugo svetovno vojno. Torej spravo med potomci udeležencev narodnoosvobodilnega boja ter potomci domobrancev in tako imenovanih belogardistov. Med tako imenovanimi »krivci« in »žrtvami«.

Kot član prve povojne »večstrankarske« republiške skupščine (1990–1991) in pozneje državnega zbora (1992–2004) sem se naposlušal diskusij in tudi

prepirov o spravi; zlasti po vrnitvi nekaterih družin iz »sovražne emigracije«, organizirane v Slovenski kulturni akciji, bodisi iz Argentine ali z drugih koncev sveta. Te razprave si niso prizadevale za soočenje argumentov, iskanje in razumevanje ali naklonjenost, ampak predvsem za obtoževanje z obeh strani v slogu – *vi ste krivi*. Obenem sem čutil, da so se v mojih očeh dragi povratniki vrnili v domovino, kakršno so poznali iz pripovedi dedov in očetov, torej so jo občutili podobno tisti, ki so jo morali zapustiti, zato so se težko navadili na drugačno Slovenijo.

Izjema je bila seveda parlamentarna »Pučnikova« komisija, ki je odgovorno raziskovala poveljne pomore, a za levico v parlamentu vseeno preveč »enostransko«; mislim, da na koncu poročilo s sklepi niti ni bilo sprejeto.

Sam se teh diskusij nisem udeleževal. Soočenja so bila po mojem mnenju zvečine čustvena, malodane sovražna in ideološka, vsekakor pa niso vodila k spravi. Sam sem zadržano, a s simpatijo iskal stike z nekaterimi uglednimi »povratniki«, na primer s pisateljem Zorkom Simčičem, poslancem Andrejem Bajukom ali pisateljem Andrejem Rotom, ki so bili žal kratkotrajni.

Velik korak k informiranju, obveščanju in ozaveščanju o vzrokih za »razkol« je leta 1975 pomenil legendarni intervju Edvarda Kocbeka z Borisom Pahorjem. Občutljiva tema poveljnih pobojev je bila v socializmu tabu. Problem bi literarno blago imenoval poveljna *objestnost zmagovalcev*, kakor je podoben fenomen v Franciji imenoval Romain Rolland. Toda prva literarnoumetniška lastovka pravne pomladi je bila pravzaprav zbirka novel Edvarda Kocbeka *Strah in pogum* iz leta 1951.

Da je tedanja socialistična oblast »s komunistično partijo na čelu« prikrivala svojo medvojno in poveljno krivdo, torej zunajsodne poboje domobrancev in nekaterih družin, je bilo seveda razvidno tudi iz tega, ker so bile te knjige prepovedane, avtorji pa preganjani. Ne le knjige, tudi javni pogovori. Torej se je oblast zavedala, da mora nekaj zelo neprijetnega prikriti. Ampak polagoma in po kapljicah je resnica prihajala na svetlo, tudi po zaslugi pisateljev. Velik korak k zavedanju in informiranju je pomenil esej Spomenke Hribar *Krivda in greh*, objavljen v *Kocbekovem zborniku* leta 1987. V skupščini in parlamentu je po letu 1990, kot rečeno, delovala tudi Pučnikova komisija. Od tabu teme smo prešli na politično ideološko kazanje mišic ter prenašanje krivde in celo žalitev z ene na drugo stran.

Vseeno se je nekaj premaknilo; preiskali so grobove v kraških jamah, rudniških rovih in skritih pokopališčih ... Žal te nepokopane kosti čakajo, da bomo dosegli etično in civilizacijsko stopnjo Antigone izpred skoraj tri tisoč let, ki je pokopala tudi »izdajalskega« brata in spregovorila legendarne besede: »Ne da sovražim, da ljubim sem na svetu.« Tudi pisatelji so prispevali svoje; z vedno novimi esei in dejanji Drago Jančar, Jože Snoj, ki je napisal v kranjskem

gledališču uprizorjeno dramo *Gabrijel in Mihael* o dveh bratih, partizanu in domobrancu (asociacija na Kajna in Abela se je ponujala sama od sebe). Ne zamerite mi, če omenim svojo povprečno dramo *Justifikacija* (atentat na bana Natlačna) in kar uspešno televizijsko komedijo *Silvestrska sprava* o dveh starčkih, ki skupaj silvestrujeta, a se med pogovorom razkrije, da sta bila med vojno vsak na svoji strani in potem groteskno današnja osemdesetletnika znova nadaljujeta z medvojnimi spopadom. K temu moramo dodati dober roman Mihe Mazzinija *Sprava* (2020), prav tako na temo spora in sprave dveh starcev.

Seveda pa beseda sprava ni povezana zgolj z »bratomornim bojem« in po-vojnimi poboji. Beseda je živila v našem jeziku od samega začetka, nekateri so jo našli v prvih dveh Trubarjevih knjigah iz leta 1550, potem je sledil verski spopad med protestanti in katoličani, ki je trajal stoletje, da je prišlo do nekakšne krščanske sprave in sobivanja obeh verskih ločin. (Tudi o tem imamo nekatera odlična Tavčarjeva literarna dela in nekaj Pregljeve proze.) In vsi poznamo kot nekakšen slovenski pregovor, lahko bi rekel tudi zaklinjanje, Prešernov verz iz Zdravljice (»Edinost, sreča, sprava k nam naj nazaj se vrnejo«), s katerim pa včasih manipuliramo, kakor se komu zljubi. Po letu 1848 je prišlo do obdobja nekakšne sloge med mladoslovenci in staroslovenci, kar je pred koncem 19. stoletja razjezilo škofa Antona Mahničja, ki je to obdobje brez nazorske difference in preprirov imenoval *gnilo slogaštvo*, saj da mu je ljubši furlanski katoličan kot slovenski liberalec, odvrnil pa mu je Ivan Tavčar, da mu je ljubši avstrijski liberalec kot slovenski klerikalec. Morda se večni spor med liberalnim levim in klerikalnim desnim taborom vleče od takrat vse do danes. Vmes je Ivan Cankar v drami *Hlapci* v zadnjem, petem dejanju začrtal smer sprave, ko se do tedaj sprta učitelj Jerman in vaški župnik poslavljata ob umirajoči Jermanovi materi:

**Jerman:** (...) Če bi zdaj le pokleknil in molil –

**Župnik:** Bi vam bilo odpuščeno.

(...)

**Jerman:** Pa če bi jezik govoril, kar bi govoril, in bi v srcu ne bi bilo ne molitve in ne kesanja –

**Župnik:** Bi vam ne bilo odpuščeno.

(...)

**Župnik:** In če bi vam srce olajšala ta beseda: kakor ste storili vi, bi storil jaz, nevredni služabnik božji!

(...)

**Jerman:** Mati! Če ukažete, da molim, molil bom.

Zanimivo, da v prizoru ni videl spravljivega zblížanja katoliške avtoritete in levičarskega svobodomisleca Jermana nekdanji nadškof Franc Rode, ki je zapisal, da sta župnik in Jerman le navadna vaška petelina, ne pa dva nasprotna slovenska bregova, ki si izrečeta spoštovanje, da bo Jerman molil, župnik pa je pohvalil njegovo prejšnje upiranje in izjavil, da bi sam ravnal ravno tako. V časopisu sem polemiziral z njim, ko sva si dala potem z nadškofom roko, pa je vztrajal, da v tem prizoru ni pravne dimenzije.

Sam pa celo čutim tudi, da so Cankarjeve *Podobe iz sanj*, objavljene med prvo svetovno vojno, neke vrste literarna sprava, saj žalujejo za vsemi mrtvimi mladimi fanti s soške fronte, ne glede na narodnost in bojujočo stran. Tudi naslov njegovega zadnjega predavanja *Očiščenje in pomlajenje* je poziv k očiščenju zaradi hudih dejanj, ki so jih sinovi majhnega naroda *morali* storiti. Cankar je recimo tudi pohvalil Janeza Evangelista Kreka, ker je nazadnje kot duhovnik začel sodelovati z liberalci.

Ker Cankar in tudi drugi (na primer Spomenka Hribar) pripravljenost za spravo povezujejo s krivdo, grehom, priznanjem, očiščenjem, sem vzel v roke še knjigo knjig, »brezčasno« Sveto pismo, in v Stari zavezi našel besedno zvezo ali samostojno besedo **sprava** okoli tridesetkrat. Čeprav sem ateist (pa recimo ob posebnih razpoloženjih agnostik), moram že zaradi razumevanja svetovne književnosti velikokrat vzeti v roke to knjigo knjig. V Tretji Mojzesovi knjigi je poglavje z naslovom *Spravne daritve*. Končno spravno daritev lahko daruje le Bog, srečamo pa vendar formulacijo, znano tudi iz antičnih tragedij – *brez krivde kriv*.

Situacije, ki človeka spravijo v položaj krivde, kar zahteva potem iskanje sprave, so že v Svetem pismu velikokrat posledice »boja na življenje in smrt«. Tudi naša politična tragedija (in krivda), po kateri se trudimo spraviti, se je gotovo dogajala v času boja na življenje in smrt, kar včasih pozabimo in očitamo zločine drug drugemu brez upoštevanja položaja Slovencev v vihri strašne druge svetovne vojne. Ob koncu sveta v Svetem pismu Bog napoveduje *veliki spravni dan*. Sveto pismo pa tudi napoveduje dolgotrajnost krivde: *Toda gospod nikakor ne oprostí krivde, ampak obiskuje krivdo očetov na sinovih, na tretjih in četrth rodovih ...*

Rekel bi, da dokler neka generacija še vedno pomni, kdo ji je ubil deda in očeta, babico in mamo, sta greh krivde in medsebojno očitaje trdovratna. Seveda Bog poziva k odpuščanju, a za to je treba dozoreti, doživeti očiščenje in pomlajenje ter razumeti, začutiti blaženo krivdo, o kateri govori Spomenka Hribar.

Na mnogih straneh Sveto pismo napoveduje, da bo zaradi zločinov in pomanjkanja sprave »zemlja rodila izgnance«, torej napoveduje beg izgnancev, a tudi vrnitev emigracije, ki jo domači zmagovalci imenujejo *sovražna emigracija*.

Toda v poglavjih o spravi so stavki, kot da nam jih Sveto pismo ponuja prav danes in ki sem jih tudi sam pogrešal, ko sem sedel v državnem zboru.

»Kdo si ti, da obsojaš bližnjega?«

»Ne sodite, da ne boste sojeni.«

»Lepa beseda lepo mesto najde.«

»Po smrti ni razlike.«

Kakšen zlodej nas drži za vrat, da delamo razliko in ločujemo kosti. »Naše« so že pokopane, na grobovih so celo spomeniki, »njihove« pa so obsojene na zavržno čakanje, tudi potem, ko so jih svojci in Dežmanova komisija našli. In jih naša država v 21. stoletju ne more in noče pokopati. Po smrti ni razlike med kostmi in pepelom, ki ga raznaša veter. Kot državljan Slovenije se tega ne-dejanja res sramujem.

Sveta beseda sprava se prevečkrat drži za roko z ošabnostjo, s predrznostjo, z aroganco, brezčutnostjo, zlobnostjo na strani zmagovalcev; a tudi na strani žrtev čutim, da bi hoteli vojni poraz spremeniti v zmago, doseči nekakšen moralni kapital, preimenovanja zgodovinskih dejstev, večno kujanje. Mnogi se držijo za zadnjo slamico, da bi ne zdrsnili v reko, v kateri že davno ni več vode. Izgovor, *saj ste nas vi potisnili v situacijo, da smo morali poiskati zaščito in orožje pri okupatorjih*, je sicer delno resničen.

Dr. Jože Možina je svojo knjigo o »krivdi« naslovil *Razkol*. Vendar se razkol ni začel z drugo svetovno vojno, ampak je trajal ves čas, ki mu pravimo obdobje med obema vojnama. Od leta 1920 naprej, ko se tudi zaradi vedno hujšega izkoriščanja delavcev s strani imperalizma pri nas med mladino in delavstvom pojavi komunizem, inspiriran z oktobrsko revolucijo v Rusiji in leninizmom, čeprav je prve marksiste pridobil že legendarni *Komunistični manifest* Marxa in Engelsa z zloveščim prvim stavkom: »Pošast se plazi po Evropi, pošast komunizma.«

Marksistični mladci, skojevci in vsekakor še maloštevilni komunisti so bili med obema vojnama policijsko preganjani, večina slovenskega občestva jih je štela za uničevalce slovenske tradicije, sovražnike vere, celo družine in morale. Nasproti so jim stale močna Koroščeva ljudska stranka, Karađorđevićeva Obznana in Zakon o zaščiti države ter seveda cerkvena propaganda s ponavljanjem zloglasne napovedi, da hočejo komunisti uničiti vero v Boga. Ilegalno komunistično gibanje je imelo poleg beograjskega kraljevega sodstva, policije in nazadnje diktature v Sloveniji organizirane nasprotnike v *mladcih* in *križarjih*, v Koroščevi ljudski stranki in državni policiji.

Ni čudno, da so maloštevilni komunisti imeli svoje vodstvene punkte na Dunaju, v Parizu in Moskvi in da jih je približno četrtnina prebivala v emigraciji.

Ko se je razplamtela druga svetovna vojna, ki so jo začele Nemčija, Italija in Japonska, torej trojni pakt, se je na Slovenskem začel narodnoosvobodilni upor in nekateri komunistični voditelji so zaslutili možnost za povojni revolucionarni prevzem oblasti.

Toda na tej točki, pri tem glavnem očitku žrtev, moje razumevanje dogodkov doživi prvi pomislek. Iz premnogih pričevanj v krajih, kje sem doma, torej na Štajerskem, vem, da so pohorski kmetje in bajtarji na Kozjaku in v meni dobro poznanih Slovenskih goricah pobegnili v gozdove – zlasti na Pohorje – zato, da niso bili izseljeni, vpoklicani v nemško vojsko, ugrabljeni za talce ali pa da njihovi otroci niso bili »ugrabljeni otroci«. Partijska »elita« je bila v prvih mesecih okupacije v Mariboru (z njo so sodelovali tudi znani celjski komunisti) ujeta, pozaprta ali likvidirana: Leon Novak, Slava Klavara, Bojan Ilich, Slavko Šlander, Jože Kerenčič ... Moj oče je po vojni doma robantil, da je res slišal za »frdamane komuniste«, ampak ni dobro vedel, kdo to so. Drago Jančar je v svoji odlični podobi štajerske okupacije in neidilične partizanščine povedal, da je bilo po prihodu gestapa (poleg vseh drugih nemških institucij) v Maribor mesto ob Dravi pravo nemško mesto ... In je tudi funkcioniralo kot kak Gradec. Samo v kaki hribovski hiši pa je babica učila moliti svoje vnuke *Ljubi angel, varuh moj, bodi vedno ti z menoj* ali pa so šepetaje peli *Sveta noč, blažena noč* namesto *Stille Nacht, heilige Nacht*, kakor so jo peli v mestu Nemci, nemčurji, prestrašeni meščani. Kak štajerski ali pohorski čedermac pa je v slovenščini skrivaj opravil polnočnice, včasih so bili v cerkvi verni partizani ... Pohorska partizanska legenda Alfonz Šarh pa je bil, kot je znano, v sporu s komunisti. Tu nihče ne misli, da so njegovi najstniški pobi in seveda tudi drugi res padli zato, ker so se borili za povojno komunistično oblast.

Po prvi izdaji in uničenju partijske ilegale spomladi 1941 jedra upora niso predstavljali komunisti, pa naj pravoverni zgodovinarji pišejo, kar hočejo; niso si stali nasproti komunisti in domobranci, ampak na eni strani partizani in patrioti, ki so reševali lastno kožo, na drugi strani pa domači izdajalci, folksdojčerji in Nemci. Znano je, kako je mariborski škof Tomažič odslovil ljubljansko delegacijo domobrancev ... Znano je tudi, da je italijanski vojaški poveljnik Robotti opozoril tisti del Slovencev v Ljubljanski pokrajini, ki je prosil za italijansko orožje za svojo MVAC, da bo orožje, s katerim se bodo Slovenci spopadli med seboj, povzročilo več kot petdesetletno sovraštvo in delitev.

Bitka za spravo je tudi zdaj bolj ali manj locirana na Ljubljansko pokrajino, ki so jo zasedli Italijani. Razkol so najprej povzročile likvidacije s strani ljubljanskih vosovcev, zlasti likvidacija teologa dr. Ehrlicha. Takrat se je začel pravi bratomorni boj. Jaz sam, a tudi drugi prebivalci predvsem Koroške, Štajerske, hribov na Kozjaku in ob meji v Slovenskih goricah se sredi diskusij o spravi včasih počutimo neke vrste ujetniki nerešenih spravnih preprirov, podtikanj brez poskusov

po očiščenju na »Kranjskem«. A moj prijatelj Lojze Peterle me opozarja, da tega ni mogoče prepustiti samo Ljubljčanom in Dolenjcem, to »blaženo bratomorno krivdo« mora prevzeti cel slovenski narod. In čutim, da ima prav.

Pred dnevi sem hodil po »Pavčkovih poteh« v Mirni peči na Dolenjskem. Nekdo mi je pripovedoval o vojnih, nemirnih časih v tej vasi, da je zlasti po prihodu Nemcev leta 1943 na tej ali drugi strani padla in bila ubita večina moških iz vasi in okoliških bregov in da so po vojni tudi mlada dekleta iskala in odkopavala trupla očetov, bratov, možev, fantov, da so jih lahko prve mesece »miru« pokopali na domačem pokopališču. Naj vsaj počivajo v miru vsi, ki so padli pod tako različnimi krogli, nemškimi, partizanskimi, domobranskimi, mogoče celo ustaškimi. To bridko zatišje pokopov po mnogih vaseh je bil prvi nemi korak k spravi.

Globalna krščanska molitev očenaš vsebuje poziv »in odpusti nam naše dolge«; svoje dolge morajo najprej sebi priznati tudi tisti, ki so pobijali na Urhu ali v Štajerskem bataljonu ali z zvonika dobrovske cerkve, ki se edini razglasajo za žrtve in o teh rečeh ne želijo govoriti. In seveda morajo priznati krivdo tisti, ki so ploskali Titu 26. maja 1945, ko je napovedal, kaj bodo »objestni zmagovalci« delali z vračajočimi se izgnanci, če se bodo slednji hoteli vrniti. Ne bodo dolgo gledali lepe Slovenije, je rekel in pol Ljubljane je frenetično ploskalo. Za Slovenci je bil čas »ognja in pekla«, o katerem v Svetem pismu piše, da rodi zločine, ki dolgo bremenijo potomce.

Ker sem se v zadnjem času intenzivno ukvarjal s predvojnimi komunistom, pisateljem Prežihovim Vorancem, ki je za vodstvo Partije leta 1940 postal »iberžen«, sem odkril tudi eno od njegovih povojnih dejanj, ki ga štejem za tihi korak k spravi. Po vojni je v Kotljah iz fonda splošnega ljudskega imetja prejel v uporabo veliko in lepo hišo inženirja Matije Časa oziroma Tschasa, človeka, ki je bil pred vojno na visokem strokovnem položaju v železarni Ravne, ki pa je bil nemčur in med vojno narodni izdajalec, vendar je uspel pobegniti v Avstrijo in iz Avstrije v Ameriko, njegova hiša pa je bila zasežena in nacionalizirana. Na pobudo Društva slovenskih književnikov, zlasti podpredsednika Franceta Bevka, je ravenska občina sklenila, da bo izročena v uporabo pisatelju Vorancu do njegove smrti oziroma smrti žene Marije. Ko so se vselili, je vzel v hišo ostarelo Marijo Čas, mamo omenjenega narodnega izdajalca. Opremili so ji manjšo sobo in jo preživljali in je jedla z njimi isto hrano. Nekaterim domačim funkcionarjem to še malo ni bilo všeč, Voranc pa se ni uklonil in je celo pisal na ljubljanske forume, naj ji dajo manjšo finančno pomoč, saj živi od miloščine in da s sinovimi medvojnimi dejanji nima nič ... Vorančeve pravnukinje so mi celo rekle, da so pozneje redno oskrbovale njen grob v Kotljah. V njem je torej spregovoril človek, ne pa »krivda« ali nestrpnost. Zagotovo je bilo to nekaj, kar bi lahko imenovali sprava.

Kot sem že omenil, pa sta največji korak k spravi naredila Edvard Kocbek in Spomenka Hribar, ki v eseju *Krivda in greh* med drugim zapiše:

***Moj bog, koliko je to ljudi!***

*Koliko mladih fantov, mož in očetov in sinov!?*

*Koliko je bilo med njimi nedolžnih?*

*Ne vemo. Sodbe in obsodbe ni bilo.*

*Kdo jih objokuje?*

*Ne vemo.*

*Kje je njihovo počivališče?*

*Ne vemo.*

*Kdo jim prižiga sveče?*

*Na grobu nihče.*

*Njihovo grobišče je neznano.*

Od konca osemdesetih, tj. časa objave tega eseja, je znanega veliko več. Izkopana je večina kosti. A na položajih so ljudje, ki jih še zmerom ne pustijo pokopati. Čeprav bi si vsi vsaj malo oddahnili, stopili na isto raven kot pred skoraj tri tisoč leti Antigona. Krivdo naj si delijo naši predniki, ki so jo povzročili, a tudi dediči nesrečnih žrtev morajo vedeti, da sta za spravo potrebna dva. Pri nas se ni posrečila niti simbolna *lipa sprave*. Zakaj je sprava na slovenski način tako težavna? Zaradi Slovencev!

Prebral sem že davno, da je francoski nobelovec Romain Rolland iz Ženeve, kamor se je moral umakniti pred domačimi ozkosrčneži, pisal predsedniku vlade Daladierju, naj naredi vse, da bi zmage opiti francoski borci ne pretiravali z *objestnostjo zmagovalcev* in da ne bi še po vojni nadaljevali vojne, kljub premirju kaznovali rojake, ki niso bili na pravi strani, da ne bo cel narod osramočen. Pri nas je nekaj tega skusil Zdenko Zavadlav, ki je povojno stanje na Štajerskem popisal v boleči avtobiografiji *Iz dnevniških zapiskov mariborskega oznovca*. Nekdanji sodelavci so ga označili za »ske-sanca« in »izdajalca« svojih nekdanjih prepričanj. Pa je naredil majhen korak k priznanju krivde in spravi.

Saj se naša »sprava« le približuje, a sram nas naj bo, če bo proces trajal še sto let. Da se le ne bo prej zgodilo kaj hudega med nami samimi, politična in vojaška polarizacija je tudi danes zelo intenzivna. Kakor so v času med obema vojnama vnaprej vedeli, kdo bo na kateri strani in utegne streljati po bratih, tako me je danes kar malo strah slutnje nečesa podobnega. Da nismo spet preveč razklani, politično in nazorsko? Ne pozabimo, da je poslanec Državnega zbora nedavno pozval k osebni in zasebni oborožitvi za morebitni spopad z Romi, emigranti ...!

Politično sprti in tako nestrpni sodobniki bomo težko dosegli spravo za včerajšnje spore in morije, a jo moramo za hude čase, ki se lahko zgodijo. Vzglodov za hudo in slabo pa je na svetu v našem času več kot dovolj.